

ҲАБИБ САЪДУЛЛА ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК СИНТАКСИС

Эрманбетова Шоҳсанам Бозорбоевна

University of Business and Science

Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Аннотация: Ушбу мақолада шоир Ҳабиб Саъдулла шеърияти синтактик таҳлил қилиниб, шеър мисралари, байтлари ва бандларидаги жумла қурилиши ва уларда гап бўлақларининг тартиби ҳақида фикр юритилган.

Калим сўзлар: интонация, интонацион бўлак, пауза, ургу, нутқ, поэтик фигуралар, бадиий такрор, такрор сўзлар.

Маълумки, шеърий синтаксисда шеър мисралари, байтлари ва бандларидаги жумла қурилиши ва уларда гап бўлақларининг тартиби ҳақида фикр юритиш билан шуғулланади. Шеърий нутқда шеърий жумла қуриш, сўз танлаш ва уларни гап қурилишида моҳирона ишлатиш масаласи муҳим аҳамият касб этади.¹ Ижодкор шеърларининг поэтик синтаксиси бир-биридан ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Ҳар бир асарнинг интонацияси бор. Нутқнинг синтаксиси, сўздаги гапнинг ўрни, улардан айримларини пауза билан, секин ёки тез талаффуз қилиниши турли хилдаги интонацияни пайдо қилади. “Шеърий сўз матндаги ўрнига қараб хитоб, киноя, шама, гина, ўпкалаш, таажжуб, шодланиш, мурожаат, ғурур, ундов, ғазаб сингари маъноларни англатади. Интонация жонли нутқимизда қанчалик ранг-баранг бўлса, поэтик нутқда ҳам шунчалик ранг-барангдир.”² Интонация лирик қаҳрамон характери очиқ берувчи энг муҳим восита ҳисобланади. Шеър интонацияси интонацион даврларга ва уларнинг таркибига кирувчи интонацион бўлақларга бўлинади. Интонацион даврлар икки нукта ўртасидаги мустақил ва тугал жумлани ташкид этса, интонацион бўлақлар эса интонацион давр ичидаги интонация жиҳатидан мустақил бўлмаган ва икки пауза ўртасида келган нутқ бирлиги билан изоҳланиб келади. Шоир Ҳабиб Саъдулланинг ушбу шеърида уч интонацион давр ва 7 интонацион бўлак мавжуд:

Эҳ-ҳе, булбул бўлиб кетдинг-ку, ошнам,
Дилгинангда шунча кўпмиди зоринг?
Мунча нола қилдинг,
Ёндинг мунча ҳам,

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: - Ўзбекистон, 2002. Б.423.

² Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: - Ўзбекистон, 2002. Б.423.

Ўтмай қолмаган-ку сира бозоринг.³

Шоирнинг “Пушкин” номли шеърида эса икки интонацион давр ва тўрт интонацион бўлак мавжуд:

Ўйнашмагил шоир ғурури билан,
Ахир эл яшайди унинг қонида.
Халқ қадрин ўзининг қадри деб билар,
Халқ дарди ҳаттоки устихонида.⁴

Шоир шеърларида интонацион ранг- барангликни кузатиш мумкин. Интонацион ранг- баранглик асар тилига таъсирчанлик бахш этади. Ҳабиб Саъдулланинг куйидаги шеърларида турли маъно ифодаловчи сўз маъноларини кўришимиз мумкин:

Ҳақиқат, ол ўзинг дунёни,
Даф қилгил жаҳолат, риёни,
Чекинсин сен сочган зиёдан
Зулматлар, кулфатлар, тухматлар.⁵

Бу шеърда лирик қаҳрамон ҳис- туйғулари хитоб билан айтилаётганини кўришимиз мумкин.

Ташрифинг муборак,
Муборак Наврўз!
Озод Ватанимга сафо келибсан!
Пойингда тароват,
Дастингда ризқ-рўз,
Кўксингда муҳаббат, вафо келибсан!⁶

Юқоридаги шеърда эса лирик қаҳрамон кайфиятида кўтаринкилик, шукроналик ҳисси яққол сезилади.

Интонацияни пауза, урғу ва нутқ вужудга келтиради. Пауза шеърий нутқда катта ўрин тутadi. У мисралар орасидаги туюқларнинг охирига тушади, айрим сўз ёки сўз бирикмаларини бўрттиради, уларнинг маъно ва аҳамиятини таъкидлайди, шеърий нутққа ҳис-хаяжон бағишлайди. Айниқса, шеърдаги байт ёки бандлар шеъриятнинг тугалланган бир бўлаги сифатида доимо пауза билан бир-биридан ажралади. Шеър ритмининг тартибли жойлашган нутқ, бўлакларининг қонуний такрорланишсиз яратиш бўлмайди, поэтик нутқдаги бу бўлакларни эса паузасиз тасаввур қилш қийин.

Масалан, Ҳабиб Саъдулланинг ушбу шеърдан бир бандни олиб кўрайлик:

3 Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: “Шарқ”, - 2002 й, 275.

4 Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: “Шарқ”, - 2002 й, 276.

5 Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: “Шарқ”, - 2002 й, 276.

6 Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: “Шарқ”, - 2002 й, б.363.

Икки йилки сенсиз яшар Намангон,	- 6+5
Бир сим узилгандай гўё торидан.	- 6+5
Боғидан камайди битта ғазалхон,	- 6+5
Бир япроқ узилган алп чиноридан. ⁷	- 6+5

Ушбу тўртлик 6+5 вазнида. Бунда факт иккинчи туроқ охиридагини эмас, балки биринчи туроқдан кейин ҳам пауза пайдо булади. Бунда ритмик пауза ҳосил бўляпти. Ритмик пауза шеър ритмининг бир босқичини билдириб келади, аммо у мисралар охиридаги паузалардан анча қисқадир. Мисра охиридаги пауза чўзиқроқдир. Шу сабабли кичик туроқдан сўнг келувчи паузани кичик ритмик пауза, мисра охирида келувчи паузани катта ритмик пауза деб аталади. Пауза шеър охирини ташкил этишда муҳим роль уйнайди.

Шеъринг нутк, синтаксисининг энг муҳим соҳаларидан бири поэтик фигуралар ҳисобланади. Поэтик фигуралар, худди кўчимлардек, бадий нутқни белгиловчи воситалар эмас, у аслида, инсон руҳиятининг ўзига хослиги ва жонли тил табиатидан табиий равишда келиб чиқадиган ҳодисалардир. Одам ҳаяжонланган, қувончларга тўлган, хафа бўлган ёки нафратланган пайтларида унинг нутқи одатдагидан ўзгаради: нутқ осойишта эпик руҳини йукотади, гап қурилиши бошқача бўлади, жумлалар қисқа қисқа бўлади, баъзи сўзлар тушиб қолади, баъзи сўзлар эса такрорланади. Ҳатто, баъзан алоҳида сўзларгина эмас, бутун-бутун жумлалар ҳам такрорланиб келади. Жонли тилдаги бундай ўзига хос хусусиятлар бадий нутқда ўз ифодасини топади. Шоир қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини ҳаққоний ифодалашга интилар экан, даставвал, нутқ оқими, жумла тузилишига, сўз танлаш ва уларни гапда жой-жойига қўйиб ишлатиш масаласига жиддий эътибор беради. Фигуралар, биринчи навбатда, персонажларнинг ҳис-туйғуларини, кайфиятини ифодалашга қаратилган бўлади. Одатда, кўчимлар ёрдамида предметлар ва воқеа-ҳодисаларнинг табиати (ўзига хос хислатлари, сифат белгилари) очилади. Фигуралар алоҳида сўзларнинг маъносини, аҳамиятини ўғартирмайди, аксинча у инсон ҳиссиётига асосланиб бадий нутқ қурилишига таъсир ўтказади.

Поэтик фигуралар бир неча турларга бўлинади. Уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Кучайтирувчи фигуралар
2. Пасайтирув фигуралар
3. Охангдош фигуралар
4. Зидлов фигуралар

⁷ Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: "Шарқ", - 2002 й., Б.362.

Бу фигуралар лирик қаҳрамон ҳиссиётини бўрттириш, кучайтиришга хизмат қилади. Кучайтирувчи фигуралар гуруҳига градация, риторик сўрок, мурожаат ва бадий такрорлар киради. Градация лотинча “зинапо́я” маъносини англатувчи сўздир. Градацияда сўз маъносини мисрадан мисрага ўтишда кучайиб, кўтарилиб боришини кузатиш мумкин. Градациянинг климакс ва антиклимакс кўринишлари мавжуд. Климакс турида шеър маъносининг юқорига қараб ўсиб, кўтарилиб бориши кузатилади. Антиклимакс турида эса, аксинча пастга қараб тушиб боради. Шоирнинг ушбу шеърда градациянинг иккала турини ҳам кўриш мумкин:

Сени юрагимнинг қаъридан мутлоқ

Юлиб ташламоқчи бўламан.

Сени юрагимнинг қаъридан мутлоқ

Суғуриб ташламоқчи буламан,

Бироқ,

Юлиб ташлолмайман, малагим! ⁸

Лирик қаҳрамон қалбидаги ҳис-туйғуларини ошкора, тантанавор исёнкорона руҳда айтади. Қалбида яшириниб ётган дард, яъни севгилисини юрагининг қаъридан бутунлай суғуриб олиб ташламоқчи бўлади. Лекин, бу иш унинг кўлидан келмайди. Бу ўринда шеърда қаҳрамон ҳис-туйғуларини исёнкорона, мардона ифодаси кузатилади. Шеърда градациянинг климакс кўриниши юзага келади.

⁸ Саъдуллаев Ҳ. Танланган асарлар. I том -Т: “Шарқ”, - 2002 й., Б.133.